

lunan oğlu Firûz'u Çin topraklarına sürdü (47/667). 51'de (671) Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, Belh'i fethedip Çağâniyân'a kadar gitti. Bir süre sonra bölgede yabgunun desteğini alarak İslâm ordularını zorlayan Eftalit Prensi Tarham Nizek Belh'i aldıysa da Kuteybe b. Müslim tarafından ortadan kaldırıldı (91/710). Böylece müslüman Araplar, Belh'i merkez edinerek Aşağı Tohâristan'da egemenlik kurdular.

657-658 yıllarında Batı Göktürk Devleti'nin hakani Aşena Ho-lou, Çin İmparatorluğu ordularına karşı peş peşe yenilgiye uğrayınca ülkede doğrudan Çin'e bağlı mahallî hükümetler kuruldu. Benzer bir durum Tohâristan Yabguluğu'nda da görüldü; 661'de Tohâristan arazisinde yirmi beş mahallî hükümet teşkil edildi. Yabguya vali unvanı verildi. İki yıl sonra Tohâristan yabgusu Aşena Ou-she-po, Çin sarayına elçi olarak oğlunu gönderdi. Doğu Tohâristan'da Çin İmparatorluğu hâkimiyetinin VII. yüzyılın sonlarına kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Doğu Tohâristan Yabguluğu en parlak dönemini VIII. yüzyıl başlarında yaşadı. Bu sırada Doğu Tohâristan yabgusunun emrinde 212 yerleşim yeri bulunuyordu. Bu dönemin ortaya çıkmasında 690'da Batı Göktürk Devleti'nin yerine kurulan Sarı Türgiş Devleti'nin etkisinin olduğunu düşünmek mümkündür. 705'te iş başına geçtiği anlaşılan Yabgu Na-tu-ni-li Emevîler'e, Tibetliler'e ve Çin İmparatorluğu'na komşu olan ülkesini iyi şekilde idare etmeye çalıştı ve kardeşi Pou-lu'yu Çin sarayına elçi sıfatıyla yolladı (718). Onun saltanatının son yıllarında ülkenin batısındaki Emevî kuvvetlerinin akınları başladı. İslâm kaynaklarında, Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin Horasan valiliği zamanında Tohâristan'ın batı ve güney taraflarına 726'da akınlar yapıldığı kaydedilmektedir. Na-tu-ni-li'nin bu akınlar sırasında Emevîler'e esir düşmüş olması muhtemeldir. Zira 727'de Çin'e gönderilen Tohâristan yabgusunun mektubunda onun ismi geçmemektedir. Mektupta Emevîler'e karşı Çin'den askerî yardım talep edilmektedir.

726 yılından sonra Doğu Tohâristan'da Na-tu-ni-li Yabgu'nun yerine oğlu Kutluk Toen Tardu geçti. Onun döneminde Tohâristan, Çin İmparatorluğu'na hediye olarak atlar, katırlar, 200 çeşit ilaç, kıymetli taşlar ve cam eşya gönderiyordu. Buna karşılık Çin imparatoru 729'da Kutluk'a "Eftalit kralı ve Tohâristan yabgusu" unvanını verdi. Kutluk Toen Tardu zamanında Çin İmparatorluğu'yla iyi ilişkiler sürdü. Çin kaynaklarında belirtildiğine göre Kut-

luk, 730 yılının beş veya altıncı ayında Nanto adlı bir din adamını imparatorluk sarayına elçi gönderdi. Bu elçi de hediye olarak Çin sarayına ilaçlar sundu. 735'te Çin sarayına yeni bir elçi yollandı. Kutluk Toen Tardu devrinde Tohâristan'da Emevîler'le Kara Türgiş Hakani Sou-lou (Su-lu) arasında yoğun savaşlar meydana geldi. 737'de Su-lu Kağan, daha sonra Türk tarafına geçen Hâris b. Süreyc ve Huttel hâkimiyetle beraber Emevîler'in Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye hücum etti. Başlangıçta müttefikler üstünlük sağladılarsa da Su-lu Kağan kumandanlarından Külçur (Kürsül) tarafından öldürülünce zaferi Esed kazandı. Kutluk Toen Tardu'nun bu savaşta yer alıp almadığı bilinmemekte, ancak onun 738'de Çin sarayına bir elçi gönderdiği kaydedilmektedir.

Kutluk Toen Tardu'nun yerine Che-li Mang-kia-lo geçti. Onun döneminde ülkeye Tibet baskısı gerçekleşti. Tohâristan'ın komşusu Kie-che ülkesi 749'da Tibetliler'i Tohâristan'a saldırmaya teşvik etti. Tohâristan yabgusu, Çin İmparatorluğu'ndan Kuça'daki askerî birliklerini kendisine yardım için göndermesini istedi. Çin imparatorunun yolladığı askerlerle birleşen Tohâristan ordusu Tibet ordusunu yendi. Tohâristan bu tarihten sonra da Çin'in dostluğuna önem verdi. 753 ve 754 yıllarında Çin İmparatorluğu'na elçiler gönderilmeye devam edildi. 755'te Çin İmparatorluğu, Ngan-lou-chan isyanı ile büyük sıkıntı içine girmişti. İmparator Hiuentsong, merkez Tchang-ngan'ı terkedip Se-tchan'a kaçınca oğlu Su-tsung yönetimi ele aldı ve komşu ülkelerden âsilere karşı yardım istedi. 757 yılının ilk aylarında Uygur ve Emevîler'den gelen yardımcı güçler yanında Tohâristan yabgusu da askerî birlikler gönderdi. Neticede Çin ordusu müttefik kuvvetlerle beraber isyanı bastırdı. Tohâristan Yabguluğu 759'da Çin sarayına yine bir elçi yolladı. Çin kaynakları Çin merkezine gelen bu son elçinin adını Ou-li-to şeklinde verir. Tohâristan Yabguluğu 759 yılından sonra da varlığını sürdürdü. Çin yıllıklarında yer alan haberlere Tibet ve İslâm kaynaklarında rastlanmamaktadır. İslâm kaynaklarında onların adından 871'de söz edilir. Bu tarihte Saffârîler'den Ya'küb b. Leys, Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah tarafından Belh, Sistan, Sind ve Tohâristan valiliğine tayin edildi (Taberî, IX, 476).

Abbâsîler devrinde Belh ve Tohâristan, Bağdat'tan gönderilen kumandanlar tarafından yönetildi. Bununla birlikte uyg-

lamada yönetimi genellikle mahallî hânedanlar ellerinde tuttu. 286 (899) yılına kadar Belh'te hüküm süren Ebû Dâvûd Muhammed'e nisbet edilen Ebû Dâvûdîler (Bânicûrîler) hânedanı buna örnek verilebilir. Ardından Tohâristan Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi büyük güçlerin mücadelesi alanlarından biri haline geldi. VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısının sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarında bölgede hüküm süren Gurlular'ın Bâmiyân ve Tohâristan kolu 1215'te Hârizmşahlardan tarafından kaldırıldı. Bu tarihten sonra Tohâristan ülke adı olarak kaynaklarda geçmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 589, 593, 606, 612; İbnü'l-Fakîh, *Terceme-i Muhtaşari'l-Büldân* (trc. H. Mes'ûd), Tahran 1349 hş., s. 171-172; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı* (trc. Murat Ağarı), İstanbul 2002, s. 70-74; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 82; V, 229; VI, 454 vd.; IX, 476; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (de Goeje), s. 202; İstahârî, *Mesâlik* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1368 hş./1990, s. 203-204, 216, 218, 275-276; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 108, 337-342; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1366 hş., s. 41, 102, 554; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 23; E. Chavannes, *Notes additionnels sur les Tou-Kiue occidentaux*, Petersbourg 1903, tür.yer.; a.mlf., *Documents sur les Tou-Kiue (turcs) occidentaux*, Paris 1941, tür.yer.; V. V. Barthold, *Tezkire-yi Coğrafyâ-yi Târîhî-yi İrân* (trc. Hamza Serdâver), Tahran 1308 hş./1929, tür.yer.; a.mlf., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 69-71, 207, 314, 361, 466; a.mlf., "Tohâristan", *İA*, XII/1, s. 399-400; a.mlf. - [C. E. Bosworth], "Tukhârîstân", *El²* (İng.), X, 600-602; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 5, 75, 133, 187, 188; Hüseyin Salman, "Toharistan Türk Yabguluğu", *TDA*, sy. 65 (1990), s. 133-138; M. Longworth Dames, "Gürîler", *İA*, IV, 827; Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, 98.

HÜSEYİN SALMAN

TOKADÎ, Hayreddin

(ö. 937/1530'dan sonra)

Halvetî şeyhi.

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Kendisinden söz eden ilk müelliflerden Nev'îzâde Atâî ile (*Zeyli Şekâik*, s. 62) Şeyhî Mehmed Efendi (*Vekâyü'l-fuzalâ*, s. 51) ve İbrâhîm Hâs (*Şabâniyye Silsilesi*, s. 65) onun Konrapalı (Düzce ile Bolu arasında bir yer) olduğunu belirtmiş, Atâî'nin çağdaşı Halvetî-Şâbânî şeyhi Ömer Fuâdî ise doğum yeriyle ilgili herhangi bir bilgi vermeden Bolu'da faaliyeti gösterdiğini kaydetmiştir (*Menâkib-ı Şerifi Pir-i Halveti*, s. 39). *Tomar Halvetiyye* (s. 57, 62-63) ve *Sefine-i Evliyâ* (III, 512-513) gibi sonraki kaynaklarla bunlara dayanan çalışmalarda Hayreddin

TOKADÎ, Hayreddin

Efendi'nin Tokatlı diye gösterilmesinin Cemâleddin Hulvî'nin *Lemezât*'ta yer verdiği (vr. 280^b-281^a) aynı isimdeki bir başka Halvetî şeyhiyle karıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hulvî'nin 1008 (1599-1600) yılında Bursa'da görüştüğü Tokatlı Hayreddin Efendi, gençliğinde Konrapalı Hayreddin Efendi'nin halifelerinden Kastamonulu Şâban Efendi'ye mürid olmuş, Bursa'da müderrislik yaptığı sırada Kasım Çelebi adlı bir Halvetî şeyhine intisap ederek sülûkünü tamamlamış ve aynı şehirde irşad faaliyetinde bulunmuştur. 1018'de (1609) Bursa'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir (a.g.e., a.y.). Halvetî-Şâbânî şeyhlerinden İbrâhim Hâs, Hayreddin Efendi'nin 931'de (1525) vefat ettiğini ve Bolu'da Dutaş denilen yerde defnedildiğini ifade etmekte, kabrinin büyük ziyaretgâhlar arasında yer aldığını söylemektedir (Şâbâniyye Silsilesi, s. 66). Nev'îzâde Atâî ile Ömer Fuâdî ise ölüm tarihini vermemiş, ancak Atâî kabrinin Üsküdar'da bulunduğunu belirtmiştir (Zeyl-i Şekâik, s. 62). Hayreddin Efendi'ye Bolu'da mürid olan ve kendisine on iki yıl hizmet ettikten sonra hilâfetle Kastamonu'ya gönderilen Şâbân-ı Velî'nin intisap tarihinin 925 (1519) olduğu tahmin edilmektedir (Yazar, s. 13; Abdülkadiröğlü, s. 39). Bu durumda Hayreddin Efendi'nin 937 (1530) yılından sonra vefat ettiğini kabul etmek gerekir.

Hayreddin Efendi, Halvetiyye tarikatının dört ana kolundan Cemâliyye'nin piri, Çelebi Halife diye bilinen Cemâl-i Halvetî'nin yanında yetişmiştir. Pirdaşı Sünbül Sinan Efendi, Cemâl-i Halvetî'den sonra İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda posta oturduğunda Hayreddin Efendi'nin dergâhta bir müddet vazife gördüğü belirtilmektedir. Ardından Bolu'ya gönderilmiştir. Onun Çelebi Halife'den önce Kasım Çelebi'ye mürid olduğu, ayrıca Bursa'da Murâdiye Medresesi'nde müderrislik yaptığına dair Hüseyin Vassâf'ın verdiği bilgiler (Sefîne-i Evliyâ, III, 513) yine diğer Hayreddin Efendi ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. İrşad faaliyetini Bolu'da ve Düzce Pazar'da sürdüren Hayreddin Efendi, Halvetiyye-Şâbâniyye'nin kurucusu Şâbân-ı Velî'nin mürididir. Onun yanı sıra Muslihüddin-i Konrapavî ve Mahmûd-i Kürevî gibi halifeler yetiştirmiştir. Bolu'ya 13 km. mesafedeki Elmalık köyünde Hayreddin Efendi'ye nisbet edilen bir mezar bulunmakta, yaz mevsiminde burada çok geniş bir katılımla anma törenleri yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 62, 199; Ömer Fuâdî, *Menâkıb-ı Şerif-i Pir-i Halveti Hazret-i Şâbân-ı*

Velî, Kastamonu 1294, s. 39; Hulvî, *Lemezât*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 281, vr. 280^b-281^a; Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, s. 51; İbrâhim Hâs, *Şâbâniyye Silsilesi: Silsile-i Tarîk-i Halvetiyye-i Karabaş el-Kastamonî el-Üsküdarî* (haz. Mustafa Tatcı), İstanbul 2008, s. 65-67; *Tomar-Halvetiyye*, s. 57, 62-63; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, III, 512-514; L. Nihâl Yazar, *Halvetiliğin Şâbâniyye Kolu: Menâkıb-ı Şâbân-ı Velî ve Türbenâme*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Mas Matbaacılık), s. 13; Abdülkerim Abdülkadiröğlü, *Halvetilik'in Şâbâniyye Kolu: Şeyh Şâbân-ı Velî ve Külliyesi*, Ankara 1991, s. 39; Muhammed İhsan Oğuz, *Hazret-i Şâbân-ı Velî ve Mustafa Çerkeşi*, İstanbul 1995, s. 42; İhsan Ozanoğlu, *Türk Bilginlerinden Ünlü Bilgin ve Mutasavvıf Şâban-ı Velî Hayatı, Eserleri ve Külliyesi*, Kastamonu 1996, s. 7, 14; Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul 2003, s. 80-81.

KERİM KARA

TOKADİZÂDE ŞEKİB BEY

(1871-1932)

Daha çok dinî ve tasavvufî şiirleriyle tanınan II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi şairi.

24 Haziran 1871'de İzmir'de doğdu. Tokadizâde Mehmed Nûri Efendi'nin oğludur. Rüşdiye tahsilini tamamladıktan sonra İzmir'de Müftü Mehmed Said Efendi, Şeyhzâde Hâfız Ali Haydar, Leblebicizâde Tefvik ve Kıbrıslı Kâmil efendilerden Arapça, Farsça ve edebiyat, hıristiyan bir hocadan felsefe, kimya ve coğrafya dersleri aldı. Mektûbî Kalemî'nde müsevvitlik, İzmir Ticaret Mahkemesi'nde zabıt kâtipliği yaptı. Babasının edebiyat ve şiirle ilgilenmesi dolayısıyla küçük yaşta şiir yazmaya başladı. İzmir'de kendi çevresinde kısa zamanda oluşturduğu edebiyat ortamında *Şu'le-i Edeb* (6 Şubat 1897 – 30 Ekim 1897, 17 sayı) ve *Zılâl* (1898) adlarıyla iki dergi yayımladı. Hakkında verilen bir jurnal üzerine 1899'da İzmir Mevlî Dergâhı şeyhi Nûreddin Efendi, *Hizmet* gazetesi başyazarı Tefvik Nevzad, şair Abdül-

Tokadizâde Şekib Bey

halim Memduh, Doktor Taşçıoğlu Edhem Bey ve kardeşi Avukat Hasan beylerle birlikte Bitlis'e sürgün edildi. Haksızlığa uğradıklarını ileri sürerek saraya başvurmaları üzerine bir yıl kadar sonra Nûreddin Efendi dışında diğer arkadaşlarıyla birlikte affedilip İzmir'e döndü (Nisan 1900). II. Meşrutiyet'in ilânından önce Binbaşı Hüseyin Bey aracılığıyla İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girdi ve bir süre İzmir teşkilâtının umumi kâtipliğini yaptı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânının ardından yapılan seçimlerde Manisa'dan mebus seçildi. Ancak Otuzbir Mart Vak'ası'ndan sonra İttihatçılar içinde ortaya çıkan muhaliflerle birlikte İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nden istifa etti. 18 Ocak 1912'de meclis feshedilince İzmir'e döndü ve siyaseti bırakarak ticaret hayatına atıldı. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'a gitti. 1920'de tekrar İzmir'e döndü ve kız lisesinde edebiyat muallimliği yapmaya başladı. Bir ara İzmir Belediye Meclisi üyeliğine seçildi. 1931'de kurulan İzmir Edebiyat Cemiyeti'nin ilk başkanı oldu. İlk çocuğunu küçük yaşta kaybettikten sonra tifoya tutulup 6 Ekim 1932 tarihinde ölen ikinci çocuğu Nâsir'in acısına dayanamayarak aynı gün tabanca ile kendini vurmak suretiyle hayatına son verdi. Ertesi gün oğlu ile birlikte İzmir'de Soğukkuyu Mezarlığı'na defnedildi.

Şiire Ziyâ Paşa ve Muallim Nâci'nin etkisi altında klasik tarzda şiirler yazarak başlayan Tokadizâde Şekib, 1890'lı yıllarda İzmir'de kendi etrafında bir edebiyat muhiti kuracak kadar sanatı önemsemiş, Türkçü Necib'le beraber çevresinde üstat olarak tanınmıştır. Şiirde daha ziyade klasik tarzı devam ettirmeye çalışmakla beraber Abdülhak Hâmid ve Servet-i Fünûn tarzında başarılı sayılabilecek şiirleri de vardır. Hayatının bir döneminde Mevlî tarikatına girip tasavvufa yönelen şairin na't, münâcât, ilâhi, nefes, gazel ve kaside tarzındaki şiirlerinde tasavvufî bir neşve ve heyecanın hâkim olduğu, dikkati çeker. Ahmed Hâşim'in ifadesiyle "nâsût âleminde yaşadığımızı düşünemeyen" ve devamlı şekilde "bir âlem-i melekût arayan" Tokadizâde Şekib'in II. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda olayların da etkisiyle hayattan şikâyet ettiği ve ölümle neticelenecek karamsar bir psikoloji içine girdiği görülür. Böyle bir ruh haliyle hayatının son yıllarında yazdığı şiirlerde Abdülhak Hâmid'in *Makber*'indeki isyankâr hava hissedilir.

Kendi çıkardığı dergiler dışında *Ma'lûmât* (1891-1894), *Hizmet* (1908-1932),